

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української
літератури і компаративістики
Інституту філології
Київського університету імені
Бориса Грінченка*

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ В ПОСТКОЛОНІАЛЬНІЙ ПРОЗІ

Минуле – це виклик для будь-якого суспільства. Для Західної Європи головним викликом є «визнання <...> боргу перед Європою Східною». Для російського суспільства – визначення для себе, «чи Росія і СРСР – це одна чи дві різні спільноти». Для українського суспільства – «інтеграція внутрішньо поділеного суспільства». Загальний виклик для Росії, України, Європи – чи можуть вони «мати спільну пам'ять» (гітлерівський терор, сталінський терор, Голокост, голод 1932–1933 років). Поки що дослідники фіксують загальну поразку: і кожного окрема, і всіх разом [5, с. 261].

Світові інтелектуали значну увагу приділяють минулому та його взаємозв'язкам із теперішнім. Рефлексії щодо історичних подій та пам'яті про них мають місце як у художніх, так і в публіцистичних текстах. К. Чижевський (вважає себе «позначеним вкоріненістю») подібну заангажованість минулим пояснює багато в чому приналежністю до покоління, яке силою обставин опинилося в місцях з виразними ознаками «terra incognita» «з перебреханою історією, де не було ані переказу поколінь, ані тягlosti традиції» [16, с. 13]. Відповідно, поставала нагальна потреба розшукати батьківщину як у сенсі незалежної держави, так і у сенсі «вінцензівської малої вітчизни», що безпосередньо пов'язано зі складним і довготривалим процесом повернення «власної історії».

У 90-х роках республіки Радянського Союзу отримали незалежність та відмовилися від комуністичної спадщини. Однак зміна політичного вектора не означала для більшості із них «кінець історії», а лише початок «кінця», бо сформовані не одним поколінням історичні спадщини «помирають з великими труднощами» (Е. Карр) [4, с. 113]. Прикладом стійкості «старих традицій» можуть слугувати сучасні культурні дискусії з їх перенасиченістю залишками глобальної і локальної імперської історії. Це, на думку Е. Саїда, засвідчує «живучість імперського минулого», що, з одного боку, потребує ретельного вивчення, з іншого – вказує шлях до дослідження інших «історій» (історій чоловіка і білої жінки, історій небілих людей) [13, с. 58]. Інший приклад – функціонування минулого в постколоніальних країнах (і частково в постімперських). В Індії та Україні колоніальне минуле «не стало власне минулим». Воно продовжує впливати на сьогоднішній день, формуючи «стереотипи поведінки і світогляд, соціальні пріоритети» [8].

Попри відмову від радянської спадщини в Східноєвропейському регіоні, важливим елементом культури пам'яті продовжує виступати комуністична диктатура (поряд із релігійними, національними та регіональними традиціями). Ставлення до комуністичного досвіду (фактор диференціації) дало змогу дослідникам виділити чотири типи культури пам'яті на цій території:

1) консенсус щодо комуністичного режиму як нав'язаного ззовні (Естонія, Латвія, Литва, Хорватія, Косово, Словачія);

2) відсутність базового консенсусу щодо комуністичного режиму та наявність політичних суперечок навколо інтерпретації соціалістичного минулого (Угорщина, Польща, Чехія, Україна, Словенія);

3) двоїсте відношення щодо комуністичного режиму та другорядна роль минулого в публічному дискурсі (Болгарія, Румунія, Албанія, Македонія, Сербія, Чорногорія);

4) наявність комуністичних рудиментів у представників «нових» еліт (Російська Федерація, Молдова) [7, с. 148].

Спільним для чотирьох типів називають етнонаціоналізм як основну систему відліку або як єдиний знаменник для суспільства. Справжньою *differentia specifica* у цій класифікації визначають відношення до комуністичного режиму [7, с. 150].

Серед історичних подій радянського минулого, що потребують ретельного та виваженого переосмислення, особливе місце займає Друга світова війна. Як відомо, у СРСР Велика Вітчизняна війна «завжди вважалася <...> святынею», що підтримувалося «якісним» кінематографом, «щемними» фронтовими піснями і «сльозами на очах тих, хто пам'ятав ту війну». Міф про святість війни витворився не на порожньому місці, оскільки більшість звільнених від нацистів радянських громадян були вдячні визволителям: «Бо яким би не було життя за Сталіна, та за Гітлера воно ставало ще нестерпнішим, ще тяжчим» [9, с. 20]. На пострадянській території трагічний досвід минулої війни досліджується насамперед з точки зору втрат. Не зрідка пам'ять про Велику Вітчизняну війну використовується державою як патріотичний ресурс.

На думку Н. Копосова, міф про війну відіграв надважливу роль у становленні пострадянської Росії і нині в «концентрованому вигляді виражає історичну концепцію» нинішньої влади. Він: 1) «підкреслює єдність держави та народу, а не насилля держави над народом»; 2) «доводить необхідність сильної влади, збройних сил та спецслужб»; 3) «передбачає миролюбний характер радянської і російської зовнішньої політики і захищає державу від звинувачень у розв'язанні війни, в насиллях Червоної Армії на «звільнених територіях», в окупації Східної Європи»; 4) «підкреслює роль Росії в перемозі над фашизмом і обґрунтовує її право на «визнання» (а в екстремальній

версії – на завоювання території); 5) «віктимізує історію в інтересах Росії, підкреслюючи ціну, яку вона заплатила за перемогу, і перетворює пам’ять про війну на головну форму вираження досвіду горя та насилля – на «загороджувальний міф», що затьмарює пам’ять про репресії»; 6) «використовує стару логіку антифашизму «Хто проти СРСР, той за фашизм», замінюючи СРСР на Росію у цій підступній формулі»; 7) «надає вихід агресивним антизахідним почуттям, але разом з тим виправдовує зближення» з «великими державами, тим самим присвоюючи Росії такий самий статус»; 8) за рахунок Східної Європи «вбудовує Росію в демократичну традицію, підкреслюючи, що союзники воювали заради спільних цінностей». Дослідник підкреслює, що міф про війну в пострадянській інтерпретації сформувався на основі сталінської концепції. Попри наявність досліджень, які розкривають природу цього міфу, в масовій свідомості росіян переважає загальнодержавна концепція [10, с. 164].

У російському дискурсі конструюється виключно «подвиг радянського солдата» (численні фільми про війну, нові ритуали – георгіївські стрічки, написи на машинах на кшталт: «На Берлін!», «Спасибі дідові за Перемогу», «Я пам’ятаю! Я пишаюся!» тощо). С. Ушакін вважає, що подібне явище в Росії можна охарактеризувати як «комерціалізацію пам’яті про війну» – «купи собі шматочок минулого». Однак не варто розглядати це лише як сконструйований дискурс. Швидше варто говорити про фундаментальну «нестачу/брак історії», оскільки після розпаду Радянського Союзу історія втратила своє місце і значення в суспільній свідомості. Структурно 1990-ті роки схожі з роками після революції в Росії, коли склалася незвична ситуація: на дорогу історії вийшли «свіжі люди», не обтяжені зв’язками з минулим (Н. Козлова). «Совкове» минуле виявилось непотрібним, оскільки воно «не могло ні допомогти спрогнозувати майбутнє, ні вибудувати життя в сьогоденні». З’явилося бажання оновити пам’ять, коли «слідів минулого життя немає зовсім», коли «здається, що можливо все». Подібна ситуація не може бути довготривалою, свідченням чого стало виникнення іншого бажання – «купити шматочок минулого і тим самим вписати себе в якусь спільність». Георгіївська стрічка супроводжувалася гаслом: «Створимо традицію разом!», що є проявом прикладного використання роботи Е. Хобсбаума «Винахід традиції». Популярність «георгіївської стрічки» виявила потребу в приналежності до певної спільноти. С. Ушакін вважає, що «активний винахід традицій» за принципом фетишу «дають змогу не ставити запитань про щось більше» [15].

Україна відзначається не тільки відсутністю консенсусу щодо радянського минулого, а також вирізняється множинністю та багатозначністю культури пам’яті в поєднанні з нескінченними громадськими дебатами [7, с. 155]. Сприйняття подій Другої світової війни промовисто демонструють розпад культури пам’яті на дві частини. Свідченням цього є різні назви для позначення війни. У радянській за своєю ментальністю російськомовній Східній Україні дотримуються радянської формули «Велика Вітчизняна війна». В Західній Україні використовують поняття «німецько-радянська війна», тим самим підкреслюючи пасивну участь цих регіонів у тогочасних подіях. Подібні розбіжності спостерігаються не тільки між регіонами, але і між радянським і пострадянським поколіннями [7, с. 155]. Здійснювалися спроби поєднати різні версії пам’яті українців за допомогою синкретичних, об’єднуючих концепцій.

Справжню повагу викликають солдати-окопники, які «справді воювали з нацистами, знали ціну війні й перемозі в ній». Натомість зневага виникає до «хвацьких тиловиків», «бійців заградзагонів, котрим поприсвоювали наприкінці советського періоду нагород, звань та інших регалій» [11, с.33]. Численні випадки дають змогу переосмислити страшну ціну («мінімум 27 мільйонів убитими, з яких 21 мільйон солдатів дійсної армії (у тій же Німеччині – 8 мільйонів загиблих, з яких 5 мільйонів на фронтах)» [11, с. 34]), яку довелося заплатити за перемогу у війні. Серед першопричин перемоги називають насамперед перевагу в людській силі, «гарматному м’ясі, тому що з втратами не рахувалися» [11, с. 33].

Актуалізують «разючі розповіді», серед яких спогади «послідовника» Олександра Матросова, якому вдалося дивом лишитися живим. Молодим солдатам наказували «своїми тілами, ціною життя» атакувати висотку, з якої строчив кулемет. Відмова означала «розстріл за боягузтво і невиконання наказу». Подібні випадки були неодинокі, оскільки «подвиг Матросова, по суті, поставили на конвеєр і на смерть ішов за наказом не один той (але єдиний вцілілий) чоловік» [11, с. 35]. Історія медсестри районної лікарні (на війні була польовою медсестрою і «пройшла шлях від Сталінграда до Берліна», а відзнаку отримала за участь у святкуванні новорічної ночі) додає ще один штрих «до тієї війни, з якої нерідко писарі, штабісти і тиловики приходили з орденами і медалями, а солдати – просто лягали в землю «за родину, за Сталіна» [11, с. 37].

У романі «OST» С. Батурін відтворює «перший справжній удар німців», який був початком «кривавого пекла, яке триватиме цілих три тижні». Ніхто із тодішніх захисників Києва не знав, що «за кілька днів німці виб’ють їх аж до близького передмістя Києва з дивною назвою – Мишоловка, а звідти потім – у Голосіїве, на самісіньку околицю міста» [1, с. 75]. Основні події розгортаються в Обухові неподалік Києва. Автор прагне відтворити реалії тієї війни – зведення Радінформбюро (лунали із чорної пательні репродуктора, «не вгаваючи ані на мить»), патріотичні пісні та вірші, кольоровий плакат із жінкою «з лицем простої селянки», яка «заклично підвела руку, а за нею здіймався цілий ліс багнетів», мужня пісня, що лунала з динаміка: «Пусть ярость благодарная вскипает, как волна. Идет война народная, священная война» [1, с. 46]. І ознаки війни – метушня, репродуктори, плакати та казки, розклені по стінах та парканах, шибки перехрещені стрічками, військомат, мобілізація, евакуація, рознарядка на риття окопів.

Протитанкові рови риють «вправні, ловкі, схожі на солдатів» учні ФЗУ, гарні дівчата з палітурної майстерні та гурт копачівських (Олексій Білоконь, Віктор Петренко, Марічка, Настя та обухівський Сашко Василенко). В їхній крові «юність гарячим вогнем грає» та «вирує життя у гарних міцних тілах», а війна вже наближалася: німецькі літаки «хвилями летять на Київ», групи біженців «з похмурими лицами», відступальники-вояки/«побиті і пригнічені війська», які «стомлено шкандибають, байдужі, зі згаслими очима», а «на запитання відповідали коротко та неохоче: «пре», «ломить», «танками давить». Літаків з червоними зірками майже не було, що викликало стурбовані запитання («А де ж наші танки, літаки?» <...> Де – «гремя огнём, сверкая блеском стали...»? Чому досі не побивали ці нахабні хрестоносні крила сталінські соколи?»), відповіді на які марно шукатимуть нащадки [1, с. 53].

Батальйон капітана Непряхіна мужньо тримав оборону позицій, попри те, що «німці накочувались як океанський прибій: потужно, розмірено та методично»: «Спочатку хижі «юнкерси» теребили батарею, потім підтягнута недавно артилерія лупцювала снарядами, і вже потім, тримаючи, як на параді, дистанцію, йшли з короткими зупинками – для пострілів – танки» [1, с. 70]. Відходили «вояки ще ніким не переможеного вермахту» «грамотно», «густо встеляючи чорне вигоріле поле вбитими червоноармійцями» і «лише для того, щоб згодом ударити наново» [1, с. 70]. Наступ відбувався «чітко за графіком»: атаки починали «в один і той же час: о дев'ятій ранку – хоч годинника перевірай», «уночі вони майже не воювали, запускаючи освітлювальні ракети та непокоячи зрідка кулеметними чергами передній край супротивника» [1, с. 72].

У радянській армії автоматів майже не було: «на весь артполк лише ординарець командира, полковника Теплова, кирпатий проноза Кочетов хизувався новеньким ППШ». Натомість німці «щедро та густо сипали поперед себе кулі з коротких тріскучих МП-38». Піхотинці згідно з польовим уставом «з відокремленими стрілецькими окопчиками, не пов'язаними між собою ходами сполучення» маршала Ворошилова, були розкидані по «ячейках», відокремлених одна від одної: «Варто було німецькому кулеметникові виявити таке укриття – боєць у ньому був майже приреченим. А якщо він намагався перепозти до запасного окопчика – ставав приреченим напевне». Зрозумілим було обурення командира Непряхіна, який усвідомив наскільки «дорогим ставало капітанові порожнє красномовство «першого червоного офіцера» [1, с. 72].

Вважають, що радянські люди у Другій світовій війні зазнали поразки, оскільки нова хвиля повоєнних сталінських репресій закріпила їх рабство. Спочатку «народ переміг Гітлера», а потім «у черговий раз, Сталін переміг народ» [6, с. 52]. Величезна армія-переможець виявилася безпорадною перед власною тиранією. Натомість «переможені країни стали заможними й демократичними» [9, с. 21]. Яскравою ілюстрацією може слугувати болісний монолог-сповідь Варфоломійовича (персонаж роману М. Гримич «Варфоломієва ніч»), для якого виборча кампанія стала справжньою реабілітацією: «– Пашко-Пашко! Якби ти тільки знав... Що я пережив... Я повернувся з війни Героєм... Герой! Я думав – усі дороги мої, усі вершини – мої... А вони мене – в тюрюгу! Мене – Героя Радянського Союзу – в тюрюгу... До рецидивістів... Як останнього подонка! А потім усе пішло шкереберть... Замість слави – воші, приниження, нари, бруд, ганьба, знущання... Я довго не міг відійти від цього. Мені було страшно і образливо. Після смерті Сталіна мене випустили з таборів. Я забився в цю діру і проскнів у ній решту свого життя. А мав би бути там – нагорі! Міг би бути генералом. Я це заслужив, Пашко, заслужив. Кров'ю своєю заслужив! Ти навіть не знаєш, які секретні завдання я виконував! Вищий пілотаж! Ех, Пашко-Пашко! Ніхто не знає! Ніхто! Як тепер кажуть, ікс-файлз. Від мене залежала доля мільйонів. Віриш? Я не брешу. Ех, Пашко!» [2, с. 157].

Твердження про «нульовий» результат війни з величезними жертвами є дискусійним, оскільки один із тоталітарних режимів таки був подоланий. Більше того виникають запитання до представників демократичного світу, які не тільки не стали переможцями, а й не поспішали «брати участь у війні, всі спостерігали за загибеллю радянських солдатів, яких не жалів їхній головнокомандуючий, вичікували, як повестися, коли ситуація стане незворотною» [9, с. 19]. О. Забужко звертається до «контroversійного дослідження» Н. Дейвіса «Європа на війні 1939–1945. Не така проста перемога», в якому автор показує, що «в тріаді воюючих сторін Другої світової (СРСР – альянси – «вісь») «гарних хлопців» не було взагалі, кожен був по вуха в лайні і крові». Відповідно, стає зрозумілим, чому «ревізія цієї частини історії рухається так важко» [14, с. 237].

День Перемоги трактують як «День Скорботи, або День Пам'яті Полеглих», який необхідно «у календарях поставити, як-то водиться в цивілізованих націй». Натомість святкування Дня Перемоги «с сединою на висках» відбувається «за сталінським сценарієм», «нітрохи не соромлячись перед трагічною пам'яттю замордованих мільйонів» [6, с. 52]. Це і сотні тисяч військовополонених, «котрі після «священної Перемоги» навпростець і без пересадки вирушали з гітлерівських концтаборів до сталінських – на десять років...», і «переможці», «які їли траву в черговий штучний голод 1947-го, – голод, котрим «батько народів» віддячив своєму гарматному м'ясу на здобуту для нього перемогу», і вояки УПА [6, с. 52], і окуповані території Східної та Центральної Європи.

Справжнім переможцем у Другій світовій війні став міф про «унікальність тієї великої війни». Т. Прохасько прагне розвіяти цей міф, наголосивши на тому, що «ця війна нічим суттєвим не відрізнялася від усіх попередніх і навіть наступних воєн». Геноцид, страсти, ідея зверхності, несподівані напади, порушення мирного життя, масова мобілізація – це трагічні реалії світової історії, а не витвір виключно фашистської Німеччини. Навіть війна між споконвічними ворогами Німеччиною і Росією («не має значення соціалізм і фашизм») вже «не раз траплялася раніше». Справді унікальним наслідком перемоги письменник вважає Нюрнберзький процес. Юридично закріплене визнання на загальносвітовому рівні німецького фашизму як абсолютного зла він оцінює як найбільшу перемогу Сталіна, оскільки «все інше зло не є справжнім злом» [12, с. 197].

Одним із нерозв'язних питань Другої світової війни є друга армія (Є. Кононенко в есеї «Ми – онуки війни?»). Воїни УПА для колишніх солдатів Радянської армії – це «гітлерівські прислужники, участь яких у війні зводилася до бандитизму й стріляння в спину радянським солдатам». Радянські воїни для колишніх УПА – це «тупі сталіністи, здатні на одне: безжально нищити все українське». Обидві сторони не бажають спробувати зрозуміти опонента та розпочати «вести діалог» [9, с. 19]. О. Забужко вважає вояків УПА «подвійними фронтовиками, що так фатально не вписались в історію, бо мали необачність воювати не тільки проти гітлерівської, а й проти Червоної Армії» [6, с. 52]. Ставлення до УПА може бути примирливим за умови усвідомлення, «чим насправді була УПА»: «УПА була армією, яка вела свою війну» [3, с. 184].

Таким чином, переосмислення подій Другої світової війни наразі залишається актуальним і потребує подальшого вивчення.

Література:

1. Батурич Сергій. OST. Роман. Львів: Кальварія, 2005. 152 с.
2. Гримич Марина. Варфоломієва ніч: Роман. Львів: Кальварія, 2002. 160 с.
3. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. 3-тє вид., доп. К.: Грані-Т, 2011. 248 с. (Серія «De profundis»).
4. Грицак Я. Куди рухається світ. К.: Грані-Т, 2015. 192 с. (Серія «De profundis»).
5. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. К.: Критика, 2011. 350 с.
6. Забужко Оксана. Репортаж із 2000 року. Зб. статей. К.: Факт, 2001. 96 с.
7. Империя и нация в зеркале исторической памяти: сборник статей. / составители: Александр Семенов, Илья Герасимов, Марина Мольгинер. Москва: Новое издательство, 2011. 286 с.
8. Калмыкова В. Постколониальный роман: взгляд изнутри. Иностранная литература. 2009. URL: <http://magazines.russ.ru/inostran/2009/11/ka26-pr.html>.
9. Кононенко Є. Героїні та герої: статті та есеї. К.: Грані-Т, 2010. 200 с.
10. Копосов Н. Пам'ять строгого режима. История и политика в России. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 320 с.
11. Лис В. Місяць, обмитий дощем: збірка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 352 с.
12. Прохасько Т. Одної і тої самої. Чернівці: Книги XXI, Meridia Czernowitz, 2013. 240 с.
13. Саїд Е. Культура й імперіалізм. К.: Критика, 2007. 608 с.
14. Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / Пер. з польської Д. Матіяш; за ред. І. Андрусяка та О. Забужко. К.: КОМОРА, 2014. 408 с.
15. Ушакин С. Мы у прошлого не учимся, мы им живем. Неприкосновенный запас. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/6485>.
16. Чижевський Кшиштоф. Лінія повернення. Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем. Львів: Кальварія, 2013. 248 с.

Анотація

С. ЄВТУШЕНКО. ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ В ПОСТКОЛОНІАЛЬНІЙ ПРОЗІ

У статті досліджуються особливості переосмислення наслідків Другої світової війни на пострадянському просторі. Особливу увагу приділено рефлексіям українських письменників щодо різних аспектів минулої війни. Наголошується на складному та неоднозначному процесі інтерпретації історичних подій та пам'яті про них у сучасному світі.

Ключові слова: пам'ять, війна, Друга світова війна, постколониальний, Росія, Україна.

Аннотация

С. ЕВТУШЕНКО. ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНОЙ ПРОЗЕ

В статье исследуются особенности переосмысления последствий Второй мировой войны на постсоветском пространстве. Особое внимание уделено рефлексиям украинских писателей по различным аспектам минувшей войны. Отмечается сложность и неоднозначность интерпретации исторических событий и памяти о них в современном мире.

Ключевые слова: память, война, Вторая мировая война, постколониальный, Россия, Украина.

Summary

S. YEVTUSHENKO. MEMORY ABOUT THE WAR IN THE POST-COLONIAL PROSE

The article examines the peculiarities of rethinking the aftermath of the Second World War on the post-Soviet space. Particular attention is paid to the reflections of Ukrainian writers on various aspects of the past war. It is emphasized on the complicated and ambiguous process of interpreting historical events and memory of them in the modern world.

Key words: memory, war, World War II, postcolonial, Russia, Ukraine.